

זהות יהודית

עורכים: אשר מעוז ואביעד הכהן

אשר מעוז, אביעד הכהן

הקדמה: מהי זהות יהודית? ומהי זהות בכלל?

תדפיס | נובמבר 2014

סדרת ספרים לזכרו של חיים י. צדוק

הפקולטה למשפטים ע"ש בוכמן
אוניברסיטת תל-אביב

הקדמה: מהי זהות יהודית? ומהי זהות בכלל?

האם יש הבדל מהותי בין זהות יהודית לבין זהות אמריקנית, צרפתית או מצרית? ומהו מותרת של הזהות היהודית, אם בכלל, משאר הזהויות? הניסיון להגדיר "זהות" בכלל ו"זהות יהודית" בפרט משול לחיפוש מחט בערמת שחת. כמספר המחפשים והמבקשים כך מספר ההגדרות והדגמים שהוצעו. לפני שנים רבות פרסם יהודה עמיחי את שירו הנפלא "איבדתי את תעודת הזהות שלי":

איבדתי את תעודת הזהות שלי.
אני צריך לכתוב את תולדות חיי מחדש להרבה משרדים.
העתק אחד לאידוני והעתק אחד לעזאזל

זהות בכלל וזהות יהודית בפרט אף פעם אינן רק שם פרטי; הן תמיד גם שם משפחה. אדם מישראל אינו מתחיל את חייו מאפס. משה או שרה ה"יהודים" – בשונה מאליק ה"ישראלי" – לא נולדו מן הים וגם לא בארץ ישראל, כמו שנאמר בפסקת הפתיחה של ההכרזה על הקמת מדינת ישראל. הם נולדו במצרים, בהר סיני או במעברות הירדן. בנים ובנות לעם שלימים ייקרא "העם היהודי". הראשון שראה אותו כ"עם" היה דווקא פרעה מלך מצרים: "הנה עם בני ישראל" (שמות א, ט). לימים היה מי שביקש לראות את רגע הלידה דווקא בברית שנכרתה לצד הירדן, לפני הכניסה לארץ ישראל: "היום הזה נהיית לעם" (דברים כז, ט).

לראשונה מוגדרת יחידה זו כ"יהודים" במגילת אסתר שם מבקש המן "להשמיד את כל היהודים אשר בכל מלכות אחשורוש – עם מרדכי" (אסתר ג, ו). מה הם הרכיבים של "עם" זה? מה הם מאפייניו? מה מייחד אותו? האם זו רק שייכות גינאולוגית – צאצא של יהודים – או שמא מורשת שהוא נושא על גבו? האם הזהות היהודית מתייחדת ומאופיינת באמצעות דת, לשון, תרבות ולבוש? ודוק, כך מתאר המן את היהודים: "ישנו עם אחד מפורז ומפורד בין העמים, בכל מדינות מלכותך; ודתיהם שונות מכל עם ואת דתי המלך אינם עושים" (שם, ח). שמא היא עניין אינדיבידואלי וסובייקטיבי, וכל אדם, יהא אשר יהא, רשאי לצרף עצמו לעם היהודי ולראות את עצמו כחלק בלתי נפרד הימנו?

זהות – של אדם ושל מדינה – אינה נקנית באמצעות רישום של פקיד במרשם האוכלוסין או בתעודת הזהות.

כך, מקל חומר, כאשר לצד הרישום מופיעה הערת אזהרה שנקבעה גם בחוק, ולפיה "לפי סעיף 3 לחוק מרשם האוכלוסין, התשכ"ה-1965, יהיו פרטי הרישום שבתעודה זו – למעט רישום 'הלאום' 'המצב האישי' ו'שם בן הזוג' – ראייה לכאורה לנכונותם". משמע: רישום הלאום אינו אפילו ראייה לכאורה לנכונותו, מה גם שבינתיים עבר זמנו ובטל קרבנו של רישום הלאום והדת בתעודת הזהות.

המונח "זהות" אינו מופיע בתנ"ך. גם לא במשנה או בתלמוד או ביצירת ימי הביניים, ודאי לא במשמעות שניתנה לו בלשון ימינו. ה"זהות" היא תוצר חדש של העברית בת ימינו, הרוצה לומר: "זה הוא = זהו זה". כולם זהים זה לזה. דומים. שוויון מוחלט וגמור. אכן, יש לנו "תעודת זהות יהודית" אך איננו זהים כלל ועיקר. חלק מהיהודים בעולם שמים את הדגש על הרכיב הדתי בזהותם היהודית, אך רבים – אולי הרוב – כלל אינם רואים רכיב זה כמשמעותי בהגדרת זהותם היהודית; מכל מקום אין הוא רכיב בלעדי ואף לא מרכזי.

מלכתחילה קיים אכן פיתוי ליצור זיקה ואולי אפילו זהות בין הזהות היהודית הלאומית לבין זו הדתית. ביטוי לכך נתן פרופ' מייקל וולצר:

אני יהודי חילוני אבל הולך כל שבת לבית כנסת בפרינסטון, ניו ג'רזי. גם אם כאן זה נראה סותר, בקונטקסט האמריקאי זה לא. כמו הבריחה על השודר ששואלים אותו למה שדר את הבנק והוא עונה ששם נמצא הכסף, כך גם אני – הולך לבית הכנסת כי שם נמצאים היהודים. אם אתה רוצה חיים יהודיים, אתה חייב להיות חלק מהקהילה. בישראל אפשר להיות יהודי טוב מאוד גם מבלי להיות דתי כלל. יש כאן אפשרויות שלא קיימות בגלות.

[<http://www.nrg.co.il/online/54/ART2/272/182.html>].

גם בית הכנסת, היא אשר יהא, אינו יכול להגדיר את זהותם של מיליוני יהודים שאינם יודעים – ולעתים קרובות גם אינם רוצים לדעת – בית כנסת מהו. הוסף לכך את הידוע שאין בית-כנסת אחד זהה לאחר וידעת כי גם מדריך זה בעייתי. האם זהות יהודית מתבטאת במחשבה בלבד, בהזדהות, או רק במעשה? האם המבחן לה הוא סובייקטיבי או אובייקטיבי?

כל הניסיונות הרבים מספור להגדיר "זהות יהודית" נדונו לכישלון. יש שיאמרו שהניסיון הזה מיותר לחלוטין ויש שיאמרו שהוא דרוש; מכל מקום הגשמת התכלית הזו אינה אפשרית. על דרך הממרה שלפיה "שני יהודים – שלוש דעות" אפשר לומר שכמספר היהודים כך מספר ההגדרות האפשריות.

בשנים האחרונות הכינה משטרת ניו-יורק מסמך מרתק שנועד לסייע לשוטרים ב"תפוח הגדול" להתמודד עם קבוצות האוכלוסייה השונות והמגוונות שבעיר. "למהגרים מוסלמים יש נטייה לדבר בקולי קולות, אפילו במונחים ניו-יורקיים, כך שמצב הנראה למתבונן מהצד כוויכוח סוער למעשה עשוי להיות רק שיחה משפחתית נעימה", קובע מחבר המסמך ומוסיף: "מהגרים מסין אינם חשים בנוח כשעליהם להיוועץ באדם זר לשם סיוע, ואילו מהגרים מהשטחים החקלאיים במקסיקו נמנעים ממגע עין עם אנשי הרשויות". [ניו יורק טיימס, 11.6.13, עמ' A18].

לו היינו נדרשים לחבר מדריך דומה ל"זהות יהודית" היינו מתקשים בכך מאוד. מה משותף ליהודי חילוני, חסר כל זיקה לדת או אפילו אתאיסט המשרת ביחידה קרבית בצה"ל לבין אחיו החסיד, דובר היידיש, משכונת "מאה שערים"? מה הקשר בין זה האחרון לבין מי שנולד לאב יהודי אך לאם נוכריה אבל רואה את זהותו כיהודית? מה בין צעירה בת ליוצאי אתיופיה הלומדת בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל-אביב לחנווני יוצא סלוניקי העובר לפרנסתו בשוק הסיטונאי?

הניסיון להגדיר את כל בני הלאום היהודי באמצעות דת, שפה, לבוש, מנהגים, מסורת או אורח חיים נדון אפוא לכישלון מראש. במקום הגדרה אחת, ממצה וכוללנית, בחרנו להביא בקובץ שלפניכם מגוון מחקרים שכולם יחד מנסים לשרטט את גבולות הזהות היהודית ולהציע משהו מטעמה המורכב. מקצת המחקרים בנויים על אדנים היסטוריים ופילוסופיים, אחרים מעמיקים חקר בניתוח טקסטואלי של מקורות יהודיים ושאנם יהודיים. כולם כאחד תורמים את חלקם לפיצוח של חידת הזהות היהודית – ואולי דווקא הגיוון והעמימות מלמדים על חיוניותה ורבגוניותה.

אי־אפשר לכלוא את הזהות היהודית במשבצת אחת, מתוחמת היטב ובעלת גוון אפרפר. מדובר בעולם מלא בתעיות ובתהיות; עולם דינמי, מורכב ומגוון שהולך ומשתנה מעת לעת ועם זאת שומר על יציבות במשך אלפי שנים.

כגודל המורכבות והשונוי כך גודל האתגר הניצב לפתחה של הזהות היהודית במאה העשרים ואחת. שיבת היהודים למולדתם ההיסטורית, ובצדה הישארותו של חלק גדול מבני העם היהודי מחוצה לה, כמו גם הקמת מדינת ישראל והשבת הריבונות היהודית על כנה לאחר אלפיים שנות גלות, מציבים לפני היהודים באשר הם משימות ואתגרים חדשים. שאלה הקובעת ברכה לעצמה היא הדרך לשימור הזהות היהודית הן במדינת ישראל הן מחוצה לה. שאלה זו ימיה כימי עולם, וביטוי לה ניתן כבר בספרי המקרא. כך, למשל, מתמודד ספר יחזקאל עם שימור הזהות של העם היהודי היושב ב"תל אביב" – לא העיר העברית הראשונה על גדות הירקון לחופי הים התיכון, אלא זו שבבבל, עיראק של ימינו, על נהר כבר – בהיעדר מקדש ובהיעדר ישות עצמאית מדינית. למותר לומר שגם סוגיה זו כורכת בחובה תהיות אידאולוגיות, חברתיות ותרבותיות.

כך זה – על שלל מאמריו, שנכתבו מנקודות מוצא שונות, על ידי כותבים הבאים מדיסציפלינות שונות – מבקש ליתן מעט סימנים בזהות היהודית, בשורשיה, במקורותיה, במהותה ובמאפייניה.

תקוותנו היא שהחיבור המוגש בזה, הנוסף על שורה ארוכה של חיבורים העוסקים בזהות היהודית לדורותיה ולגוניה, יעלה תרומה נוספת לבירור הזהות היהודית ולהצעת מקצת מאוצרותיה לפני קהל רחב של קוראים.

חובה נעימה היא לנו להודות לכותבי המאמרים שתרמו מפרי עטם לקובץ זה ולפרופ' מני מאוטנר, עורך הסדרה שבמסגרתה כך זה מופיע. תודתנו נתונה לחברי המערכת ובראשם דלית קן־דרור פלדמן ועמית איתי, שעמלו עמנו ימים ולילות להביא את הספר לקו הגמר. תודה למזכירת המערכת מיכל לוקר־אשד ולכל אלה שעשו במלאכה במסירות ובנאמנות. לכולם יאתה התודה והברכה.

